

Αρμενιστής

Τόμ. 2, Αρ. 2 (2024)

Αρμενιστής

Ο Γεώργιος Δροσίνης και η πολλαπλή
καλλιτεχνική και λογοτεχνική του δραστηριότητα
αφορμή για σχολικές δραστηριότητες

Μαρία Παρ. Σταθέα

doi: [10.12681/armen.37642](https://doi.org/10.12681/armen.37642)

Copyright © 2024, Μαρία Παρ. Σταθέα

Άδεια χρήσης [##plugins.generic.pdfFrontPageGenerator.front.license.cc-by-nc-nd4/##](https://plugins.generic.pdfFrontPageGenerator.front.license.cc-by-nc-nd4/).

Μαρία Παρ. Σταθέα

Ο Γεώργιος Δροσίνης και η πολλαπλή καλλιτεχνική και λογοτεχνική δραστηριότητά του αφορμή για σχολικές δραστηριότητες¹

Ο Γεώργιος Δροσίνης (09/12/1859 – 03/01/1951) υπήρξε ποιητής, πεζογράφος και δημοσιογράφος. Κατάγεται από οικογένεια αγωνιστών του Μεσολογγίου και χάρη στις οικονομικές δυνατότητες της οικογένειάς του, σπούδασε νομικά και φιλολογία στο Πανεπιστήμιο της Αθήνας και στη συνέχεια Ιστορία της Τέχνης στη Λειψία, στη Δρέσδη και στο Βερολίνο.

Από το 1889 ως το 1897 υπήρξε διευθυντής του περιοδικού «Εστία», το οποίο μετέτρεψε σε εφημερίδα το 1894. Επίσης ίδρυσε και διηύθυνε τα περιοδικά «Εθνική Αγωγή» και «Μελέτη», καθώς και το ετήσιο «Ημερολόγιον της Μεγάλης Ελλάδος». Το 1899 μαζί με τον Δημήτριο Βικέλα ίδρυσαν τον «Σύλλογο προς διάδοσιν ωφελίμων βιβλίων», που εξέδιδε λογοτεχνικά έργα, λαογραφικές και άλλες μελέτες. Το 1901 ίδρυσε τις Σχολικές Βιβλιοθήκες και το 1908 το Εκπαιδευτικό Μουσείο. Επίσης, συνέβαλε στην ανέγερση του Οίκου Τυφλών, της Σεβαστοπούλειας Επαγγελματικής Σχολής και της Ελληνικής Λαογραφικής Εταιρίας.

Από το 1914 ως το 1923 διετέλεσε τμηματάρχης Δημοτικής Εκπαίδευσης του Υπουργείου Παιδείας, συμβάλλοντας στη σύνταξη του Ιστορικού Λεξικού της Ελληνικής Γλώσσας και στην εφαρμογή του εκπαιδευτικού προγράμματος του Ελευθέριου Βενιζέλου. Το 1924 υπό την διεύθυνσή του οργανώθηκε το Μουσείο Κοσμητικών Τεχνών. Τακτικό μέλος από ιδρύσεως της Ακαδημίας Αθηνών (1926), διατέλεσε πρώτος Γραμματέας των Δημοσιευμάτων του Ιδρύματος (1926-1928) και τιμήθηκε με το Αριστείο των Γραμμάτων και Τεχνών.

Στον χώρο της λογοτεχνίας πρωτοεμφανίστηκε το 1879 με ποιήματά του στα περιοδικά «Ραμπαγάς» και «Μη Χάνεσαι», ενώ το 1880 εξέδωσε την πρώτη του ποιητική συλλογή με τίτλο «Ιστοί Αράχνης». Η ποιητική του σταδιοδρομία του, όμως, αρχίζει ουσιαστικά το 1884

¹ Από παλαιότερη εισήγησή μου, σχετική με πρόταση για δημιουργία Σχολικού Περιβαλλοντικού Προγράμματος, τροποποιημένη σε άρθρο.

με τη συλλογή «Ειδύλλια». Φίλος με τον Κωστή Παλαμά και ενταγμένος στη Νέα Αθηναϊκή Σχολή, ο Γ. Δροσίνης έγραψε ποίηση σε γλώσσα δημοτική αντλώντας στοιχεία από την λαϊκή παράδοση και από το δημοτικό τραγούδι, ενώ στα πεζά έργα του χρησιμοποίησε αρχικά μόνο την καθαρεύουσα και στην συνέχεια τη δημοτική, αρχής γενομένης από το διήγημα «Το βοτάνι της αγάπης» το 1901.

Ο Γ. Δροσίνης ως Γενικός Επιθεωρητής της Δημοτικής Εκπαίδευσης και κατόπιν Τμηματάρχης του Τμήματος Γραμμάτων και Καλών Τεχνών του Υπουργείου Παιδείας (1914 - 1920) ενέταξε το Σχολείο των Καλών Τεχνών από το Υπουργείο των Εσωτερικών στο Υπουργείο Παιδείας (1910), το αναδιοργάνωσε και αναβαθμίζοντάς το, δημιούργησε τις προϋποθέσεις για την μελλοντική ανάδειξή του στη σημερινή Ανωτάτη Σχολή Καλών Τεχνών (ΑΣΚΤ), ισότιμη του Μετσόβιου Πολυτεχνείου Αθηνών. Δημιούργησε το Γραφείο Γραμμάτων και Καλών Τεχνών, τον προπομπό και θεμέλιο λίθο του Υπουργείου Πολιτισμού, και με την ένταξη της Ελλάδας στην Διεθνή Ένωση της Βέρνης κατοχύρωσε την πνευματική ιδιοκτησία προς όφελος όλων των πνευματικών δημιουργών.

Στελέχωσε με επιστημονικό προσωπικό την Εθνική Πινακοθήκη, καθιέρωσε διαρκή καλλιτεχνική έκθεση σε ειδικό χώρο της και φρόντισε για την αγορά από την Γερμανία των πινάκων του Ν. Γύζη και άλλων ζωγράφων. Εξέδωσε βιβλία για τις επιστολές του Ν. Γύζη, για τον Γ. Νάζο και το Ωδείο Αθηνών, αναδιοργάνωσε το Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, επιχορήγησε το Εθνικό Θέατρο, το Θέατρο Ωδείου και το Ελληνικό Θέατρο, αναμόρφωσε το Ωδείο Ηρώδου Αττικού για πραγματοποίηση συναυλιών, ίδρυσε το Ωδείο της Μακεδονικής πρωτεύουσας, πρωτοστάτησε στη σύσταση ταμείου περίθαλψης και σύνταξης θεατρικών συγγραφέων και όρισε το Αριστείο Γραμμάτων και Τεχνών ως αναγνώριση των εξεχόντων στους μορφωτικούς τομείς (Χρονικά, τόμ. Α΄ 2003).

Με όλη αυτή την δραστηριότητα και το ενδιαφέρον για τις Καλές Τέχνες, μέσα από το ποιητικό έργο του Γ. Δροσίνη μπορεί να καταστεί φανερό και να αναδειχθεί όχι μόνον η λογοτεχνική αξία αλλά και η εικαστική ματιά του ποιητή και η περιβαλλοντική αξία της ποιητικής του δημιουργίας. Η ζωγραφική, η γλυπτική ακόμη και η δυνατότητα για μουσική αξιοποίηση της ποιητικής δημιουργίας με τη μελοποίησή της αντανακλώνται μέσα από την συγγραφική/λογοτεχνική του δημιουργία.

Στα ποιήματα του Γ. Δροσίνη παρατηρείται έντονος εικονισμός. Έτσι, μπορούμε να σκεφθούμε τον συγκερασμό των Τεχνών μέσω της ποιητικής εικόνας στο έργο του, αφού η γραφή του παραπέμπει και σε άλλες μορφές Τέχνης και παρακινεί τον μελετητή για ευρύτερη διερεύνηση και συσχέτισμό της ποίησής του και με Καλές Τέχνες, όπως η Ζωγραφική, η Γλυπτική και η Μουσική.

Επιπλέον, πρέπει να τονισθεί η ύπαρξη σχέσης συμπληρωματικότητας που συνδέει τις λέξεις με την περιγραφόμενη με αυτές εικόνα στα ποιήματα του Γ. Δροσίνη και η επιτυχημένη απόδοση της εικόνας με την λεκτική περιγραφή της.

Η ζωγραφική και η γραφή θεωρούνται πως έχουν πολλά κοινά γνωρίσματα, ιδιαίτερα από τον κινεζικό λαό που έχει ιδιαίτερος αναπτύξει την τέχνη της καλλιγραφίας και εκτιμάται και θαυμάζεται ακόμη και η τυπική ομορφιά των γραμμών των λέξεων, με τις οποίες εκφράζεται αυτός ο λαός, καθώς και η αίσθηση της μαστοριάς και της έμπνευσης που ενυπάρχει σε κάθε γραμμή (E.H.Gombrich 1998, ανατύπωση 2008). Αξιοσημείωτη εδώ είναι η επισήμανση από τον Πιέρ Ρεβερντύ, φίλο του Απολλιναίρ, της ύπαρξης «της ποιητικής υπόστασης της εικόνας», ενώ ο Ντελακρουά υποστήριζε ότι «δεν υπάρχει Τέχνη χωρίς Ποίηση».

Ειδικότερα για τον υπερρεαλισμό ο Mario Vitti γράφει πως είναι δραστηριοποιός παράγοντας δημιουργίας της Ποίησης και της Ζωγραφικής, συνδέοντας έτσι τα δύο αυτά είδη Τέχνης, ενώ ο Οδυσσεύς Ελύτης σχετικά με την λεκτική αναφορά σε χρώματα σημειώνει την παρακάτω εικόνα: «Τι είναι το κόκκινο χρώμα; Ένα χαστούκι από παπαρούνες». Τέλος, και οι Ντανταϊστές τόνιζαν συνεχώς την παράλληλη φύση της Λογοτεχνίας και της Τέχνης (C.W.E.Bigsby 1974, 52). Τα εικαστικά έργα είναι από μόνα τους εξαιρετικά πλούσια σε μηνύματα και συμβολισμούς κι ακόμα την θέση τους μπορούν να πάρουν και άλλες μορφές τέχνης που σχετίζονται με τον λόγο (Λογοτεχνία και ειδικότερα Ποίηση) ή ακόμα και με τη μουσική (Olson 2000). Στην παιδαγωγική χρησιμότητα της τέχνης έχουν αναφερθεί από την αρχαιότητα μέχρι τις μέρες μας πολλοί φιλόσοφοι (Πλάτων, Αριστοτέλης) και σύγχρονοι παιδαγωγοί (Dewey (1934)) αλλά και κριτικοί λογοτεχνίας (Herbert Read (1943/1958)) και ακόμα ο αναπτυξιακός ψυχολόγος Gardner (1990) (Χριστοδουλίδης, 1994).

Όλα τα παραπάνω, αποτελούν αφορμή και δίνουν την ιδέα για μια πρόταση υλοποίησης Πολιτιστικού-Περιβαλλοντικού Προγράμματος στο Γυμνάσιο από καθηγητές ειδικότητας Φιλολογίας, Εικαστικών, Μουσικής και Περιβαλλοντολόγο με το παραπάνω θέμα.

Σημασία στο πιθανό για υλοποίηση Πρόγραμμα έχει η ενθάρρυνση των μαθητών να αντλήσουν το δικό τους νόημα από το λογοτεχνικό έργο και να το συνδέσουν με την καλλιτεχνική δημιουργία (με ζωγραφικούς πίνακες και μουσικά κομμάτια) αλλά επίσης και με ό,τι έχει σχέση και με το Περιβάλλον. Σύμφωνα με τον Αντρέ Μπρετόν στον κόσμο της ποίησης οι νόμοι της φύσης και οι νόμοι της φαντασίας δεν αλληλοσυγκρούονται αλλά συνυπάρχουν αρμονικά και αλληλοσυμπληρώνονται (Mario Vitti 2003, σ. 441). Ο Γ. Δροσίνης, εντασόμενος στην αντι-ρομαντική σχολή τού γαλλικού Παρνασσισμού, στρέφει το

ενδιαφέρον του στον παραδοσιακό τρόπο ζωής της ελληνικής υπαίθρου (Roderick Beaton 1996, σ.102) και στο ελληνικό δημοτικό τραγούδι, ενώ μια από τις πρώτες ποιητικές του συλλογές έχει τίτλο «Τα τραγούδια της πατρίδος μου» (1886), ενώ φροντίζει τη μορφή των ποιημάτων του, που είναι ευχάριστη, τραγουδιστή (Mario Vitti 2003, σ. 293). Τον έχουν χαρακτηρίσει και ρεαλιστή λόγω της σαφήνειας και ακρίβειας της παρατήρησης και των περιγραφών του, που θυμίζουν φωτογραφικές λήψεις (Σιμιτζής 2009, σ. 33).

Στην προκειμένη περίπτωση ο εκπαιδευτικός ακόμα κι αν δεν έχει ειδικές γνώσεις για τις τέχνες, αρκεί να έχει την ικανότητα να καθοδηγεί την μαθητική ομάδα στον στοχασμό πάνω στα έργα, με κεντρικό ζητούμενο κατά την παρατήρηση του έργου τέχνης να το εξετάσουν οι μαθητές με βάση τη λογική και τα συναισθήματα που τους προκαλεί, ώστε να ανακαλύψουν το δικό τους νόημα (Perkins 1994) συγκρίνοντάς το με το ποίημα. Σύμφωνα μάλιστα με την θεωρία της Πολλαπλής Νοημοσύνης του Gardner, για την ολόπλευρη ανάπτυξη του ανθρώπου – γλωσσική, μαθηματική, οπτική, ακουστική, κιναισθητική, διαπροσωπική, ενδοπροσωπική – επιβάλλεται η ενεργοποίηση όχι του μονομερούς προσανατολισμού στα δύο συμβολικά συστήματα του σχολείου, το γλωσσικό και μαθηματικό, αλλά διαφορετικών συμβολικών συστημάτων (Gardner 1983).

Όσον αφορά τους μαθητές, αυτοί ηλικιακά είναι ικανοί να αντιλαμβάνονται τους συμβολισμούς, αφού βρίσκονται στο στάδιο των αφηρημένων νοητικών διεργασιών και μπορούν να εξάγουν συμπεράσματα και να επεξεργάζονται με έγκυρο και κριτικό τρόπο τα έργα τέχνης (Δάλκος Γ. 2000) και (Νάκου Ε. 2001). Δεδομένου δε ότι οι τέχνες τοποθετούν τον αποδέκτη τους σε μια «περιπέτεια κατανόησης» όχι μόνον όσων θέλει να εκφράσει ο δημιουργός αλλά και σε μια «περιπέτεια κατανόησης» των ιδεών, αξιών, συναισθημάτων και καταστάσεων που δημιουργούνται στον ίδιο τον αποδέκτη, το έργο Τέχνης καθίσταται ένα ισχυρό στοχαστικό εργαλείο. Το νόημα, στην προκειμένη περίπτωση το νόημα του ποιητικού κειμένου, «κωδικοποιείται σε ένα επιδραστικό μέσο, που απευθύνεται στις αισθήσεις», όπως αναφέρει ο Richard Anderson, ενώ ο Dewey έχει την άποψη πως η Τέχνη είναι ένα είδος γλώσσας, αποτελεί πηγή γνώσης ακριβώς στον ίδιο βαθμό με την επιστήμη και μέσο σύνδεσης με το περιβάλλον (Freeland 2005).

Στο συνολικό έργο του ποιητή Γεωργίου Δροσίνη πράγματι, παρατηρούνται τα πολλαπλά καλλιτεχνικά ενδιαφέροντά του σε συνδυασμό με την λογοτεχνική ενασχόλησή του, γεγονός που προσφέρει και την ιδέα για πιθανή υλοποίηση του προαναφερθέντος Πολιτιστικού ή Περιβαλλοντικού Προγράμματος.

Επίσης, πολλά ποιήματα του Γ. Δροσίνη έχουν μελοποιηθεί δίνοντας το έναυσμα για ανάλογη έρευνα από τους μαθητές. Από τους μελετητές έχει παρατηρηθεί το γεγονός ότι

διακρίνονται στην ποίησή του «ιδιαίτερα ρυθμικοί και μελωδικοί συνδυασμοί» που ταιριάζουν στο τραγούδι (αυτό δίνει αφορμή για σύνδεση με τη Μουσική), ενώ επίσης έχει γραφεί πως «τα ποιήματά του είναι περισσότερο σκίτσα ποιητικά, μια μεμονωμένη ιδέα που σαρκώνεται σε ποίημα» (Πολίτης 2003, σ. 186-7, 191). Αυτό δίνει την αφορμή για σύνδεση του έργου του με την Ζωγραφική κι έτσι «δένεται» η ενασχόληση της μαθητικής ομάδας με το υπό σχεδίαση Πρόγραμμα, αφού η ποίηση, συνδυασμένη με υποβλητική μελωδία, αισθητοποιημένη με χρώματα και γενικότερα δοσμένη με έναν τρόπο πιο κοντινό στους νέους, μπορεί να δημιουργήσει «καινά συναισθήματα» κι όχι «καινά δαιμόνια» και να τους ταξιδέψει σε ενδιαφέροντα μονοπάτια σκέψης (Κόκκος 2011, σ. 37, 147).

Επιπλέον, η «συνομιλία» με τις Τέχνες ενεργοποιεί τη φαντασία, την ευελιξία της σκέψης και την δημιουργική και κριτική διάθεση του ατόμου. Έτσι και οι μαθητές είναι δυνατόν να εθιστούν σε μια «ανάγνωση της ζωής» με στόχο την κατανόησή της, καθώς οι τέχνες ενεργοποιούν την σκέψη, προκειμένου να ανακαλύπτει το άτομο πράγματα πέρα από τα αυτονόητα (Κόκκος 2011, σ. 40, 43). Η αισθητική εμπειρία επομένως είναι ιδιαίτερα σημαντική για τη μάθηση και είναι σκόπιμο να αποτελεί βασικό στοιχείο κάθε εκπαιδευτικής διαδικασίας, όπου είναι δε λειτουργικό, στις διδακτικές ενότητες πρέπει να περιλαμβάνονται ευκαιρίες στοχασμού μέσω και της παρατήρησης των Τεχνών (Dewey J., (1934 [1980])).

Με βάση, επομένως, συγκεκριμένες θεωρητικές μαθησιακές μεθόδους (Ενεργητική, Διερευνητική, Συνεργατική, Επικοινωνιακή, Μετασχηματίζουσα Μάθηση), οι μαθητές μπορούν να παρακινηθούν να μελετήσουν τη Λογοτεχνία όχι μόνο ως ένα δοθέν κείμενο προς γλωσσική ανάλυση, αλλά και να ερευνηθούν για σχετικά με τα ποιήματα έργα ζωγραφικής, να ζωγραφίσουν οι ίδιοι, να φωτογραφίσουν, να ακροασθούν μελοποιημένη ποίηση, να εμπνευσθούν, να γράψουν κείμενα με φυσιολατρικό και περιβαλλοντικό ενδιαφέρον αντιμετωπίζοντας το θέμα με βιωματικό τρόπο, αποκτώντας ταυτόχρονα βαθύτερη περιβαλλοντική γνώση και διαμορφώνοντας σωστή περιβαλλοντική συνείδηση και προσωπική ευθύνη για τον περιβάλλοντα κόσμο τους.

Με την συμβολή ενός τέτοιου προγράμματος επίσης, οι μαθητές θα έχουν την ευκαιρία να διερευνήσουν και να επεξεργασθούν ποιητικά κείμενα και να επισημάνουν το λογοτεχνικό ή καλλιτεχνικό ρεύμα στο οποίο εντάσσονται αυτά, να εντοπίσουν τους διάφορους λογοτεχνικούς και καλλιτεχνικούς όρους και να συνειδητοποιήσουν την σημασία και την αξία των Τεχνών και της Λογοτεχνίας για τον άνθρωπο.

Επιπλέον, οι μαθητές με ένα τέτοιου είδους αντικείμενο μελέτης βοηθούνται να αυτενεργούν, να συνεργάζονται, να εκφράζονται ελεύθερα, να αποκτήσουν οργανωτικότητα αλλά και καλλιτεχνικές γνώσεις και ευαισθησίες, ενώ παράλληλα δεν θα βρίσκονται

αποκομμένοι από την καθημερινότητα και την πραγματική ζωή. Μπορούν να αναπτύξουν την φαντασία τους και το καλλιτεχνικό τους αισθητήριο και να κινητοποιήσουν τους συναισθηματικούς τους μηχανισμούς. Κι ακόμη, να κληθούν οι μαθητές να κάνουν την κριτική αποτίμηση και την εξαγωγή συμπερασμάτων από την όλη διαδικασία και δραστηριότητά τους μετά την ολοκλήρωση του Προγράμματος.

Τέλος, ανάλογα με τις συγκυρίες και τις κάθε φορά υπάρχουσες συνθήκες και δυνατότητες, μπορεί ο εκπαιδευτικός να δώσει και προεκτάσεις του Πολιτιστικού Προγράμματος, όπως να συσχετίσει την γνώση με την καθημερινή ζωή (ιστορική ενσυναίσθηση) ή το περιγραφόμενο τοπίο με την τοπική λαϊκή παράδοση.

Βεβαίως, το εκπαιδευτικό σύστημα ρίχνει το κύριο βάρος εκπαίδευσης στην γλωσσική παιδεία, παρ' όλα αυτά είναι σημαντικό να ενθαρρύνεται και η ανάληψη πρωτοβουλιών και η δημιουργική συμμετοχή των μαθητών σε πολλαπλές δραστηριότητες σε περισσότερα του ενός πεδία, καθώς έτσι θα αυξάνεται μαζί με την γνωστική τους ικανότητα θα τονώνεται και η αυτοεκτίμησή τους. Ο μαθητής δεν θα είναι ο παθητικός ακροατής και δέκτης γνώσεων αλλά θα τίθεται στο επίκεντρο της μαθησιακής διαδικασίας αυτενεργώντας και αναλαμβάνοντας πρωτοβουλίες. Ο Piaget δίνει έμφαση στο «τι είναι γνώση» και στο «πώς οικοδομείται» (εποικοδομισμός), ενώ σύμφωνα με τον σοβιετικό εξελικτικό ψυχολόγο Vygotsky, οι γνώσεις τού ανθρώπου δεν είναι μια απλή καταγραφή της πραγματικότητας, αλλά μια εποικοδόμησή της. Επομένως και κάθε αντικείμενο μπορεί να διδαχθεί σε κάθε παιδί, αρκεί να του προσφερθεί με μια μορφή κατάλληλη και αποτελεσματική. Και για τη σχολική μάθηση απαιτείται η ενεργητική συμμετοχή του μαθητή, ο οποίος μέσω της ατομικής διερεύνησης, μέσα από καταστάσεις – προβλήματα και γνωστικές συγκρούσεις θα βιώσει, θα ανακαλύψει, θα διαμορφώσει και θα τροποποιήσει τις νέες γνώσεις και δεξιότητες (Ελληνιάδου, Κλεφτάκη, Μπαλκίζας 2008). Οι εκπαιδευόμενοι επιπροσθέτως μπορούν να καλλιεργούν και να εξελίσσουν την αισθητική τους μέσα από την επαφή με τα έργα τέχνης (Efland 2002) αντιλαμβανόμενοι την σημασία της στην προσωπική τους ανάπτυξη και εξέλιξη και ακόμη μπορούν να διαμορφώσουν και να εκφράσουν τις δικές τους απόψεις.

Συμπερασματικά, με την πραγματοποίηση ενός προγράμματος αφορμώμενου από την διδασκαλία της Λογοτεχνίας και ειδικότερα από το πλούσιο ποιητικό έργο του Γ. Δροσίνη, οι μαθητές ευαισθητοποιούνται, κατανοούν τον φυσικό και κοινωνικό κόσμο, καθίστανται ικανοί να τον ερμηνεύουν και δρουν αναλόγως έχοντας αποκτήσει συνειδητοποίηση των ευθυνών τους και ενσυναίσθηση.

Βιβλιογραφία και διαδικτυακοί τόποι

Δροσίνη Γ., *Άπαντα: Α' τόμος Ποίηση 1888-1902 (1995), Β' τόμος Ποίηση 1903-1922 (1996), Γ' τόμος Ποίηση 1923-1940 (1996)*

«Η προσφορά του Δροσίνη στην καλλιτεχνική ζωή του τόπου μας», στο *Χρονικά*, τόμος Α', επιμέλεια Άννυ Μιχαήλ Κορκολή, έκδοση Συλλόγου «Οι φίλοι του μουσείου Γ. Δροσίνη», σειρά αυτοτελών εκδόσεων αρ. 6, Αθήνα 2003.

Δάλκος Γ., *Σχολείο και Μουσείο*, Αθήνα 2000.

Ελληνιάδου Ελ., Κλεφτάκη Ζ., Μπαλκίζας Ν., *Η συμβολή των παιδαγωγικών προσεγγίσεων για την κατανόηση του φαινομένου της μάθησης*, ΠΑ.Κ.Ε., Αθήνα 2008.

Κόκκος Αλέξης και συνεργάτες, *Εκπαίδευση μέσα από τις Τέχνες*, Αθήνα 2011.

Λίνου Πολίτη, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Αθήνα 2003, Μ.Ι.Ε.Τ., 12η ανατύπωση.

Νάκου Ε., *Μουσεία: εμείς, τα πράγματα και ο πολιτισμός*, Αθήνα 2001.

Σιμιτζής Γ., *Η φυσιολατρία του Δροσίνη*. Σύλλογος «Οι φίλοι του Μουσείου Γ. Δροσίνη», Αθήνα 2009.

Χριστοδουλίδης, Π. (Επιμ.). *Αισθητική και θεωρία της τέχνης*, Αθήνα 1994.

Βάλντμπεργκ Πάτρικ, *Σουρρεαλισμός*, μετάφρ. Αλεξάνδρα Παπαθανασοπούλου, Αθήνα 1982.

Beaton Roderick, *Εισαγωγή στη Νεότερη Ελληνική Λογοτεχνία*, μετάφρ. Ευαγγελία Ζουργού – Μαριάννα Σπανάκη, Αθήνα 1996

Biggsby C.W.E., *Νταντά και Σουρρεαλισμός – Η γλώσσα της κριτικής*, μετάφρ. Ελένη Μοσχονά, Αθήνα 1974.

Charman Laura H., *Διδακτική της τέχνης – Προσεγγίσεις στην καλλιτεχνική αγωγή*, μετάφρ. Ανδρ. Λαπουρτάς, Γιάν. Χαραλαμπίδης, Ειρ. Κυπραίου, Αγγ. Βαρδάλου, επιμ. Παύλ. Χριστοδουλίδης, Αθήνα 1993.

Freeland Cynthia, *Μα είναι αυτό τέχνη; Εισαγωγή στη θεωρία της τέχνης*, μετάφρ. Μάντυ Αλμπάνη, Αθήνα 2005.

Gombrich E.H., *Το Χρονικό της Τέχνης*, μετάφρ. Λίνα Κάσδαγλη, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1998², ανατύπωση 2008.

Read H., *Η Τέχνη σήμερα – Εισαγωγή στη Θεωρία της μοντέρνας ζωγραφικής και γλυπτικής*, μετάφρ. Δημοσθένη Κούρτοβικ, Αθήνα χ.χ.

Mario Vitti, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Αθήνα 2003.

Dewey J., *Art as Experience*, USA: The Penguin Group, (1934 [1980]).

Efland D. A., *Art and Cognition: Integrating the Visual Arts in the Curriculum*, New York: Teachers College, Columbia University 2002.

Gardner H., *Frames of Mind: The Theory of Multiple Intelligences*, USA, Basic Books, 1983.

Olson I., *The Arts and Critical Thinking in American Education*, Connecticut, London: Bergin and Garvey Westport, 2000.

Perkins D., *The Intelligent Eye: Learning to Think by Looking at Art*. The Getty Education Institute for the Arts, Los Angeles, California 1994.

Vygotsky, L. S. (1978). *Mind in society: The development of higher psychological processes*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%93%CE%B5%CF%8E%CF%81%CE%B3%CE%B9%CE%BF%CF%82_%CE%94%CF%81%CE%BF%CF%83%CE%AF%CE%BD%CE%B7%CF%82

<http://www.literacy.gr/sites/default/files/apo%20grammatismo%20se%20polygrammatismous.pdf>

<http://users.sch.gr/eirskoura/wp-content/uploads/2013/04/grammatismos-blog.pdf>

<https://www.sansimera.gr/biographies/29>